

Наталія Заболотна,

наук. співробітник НБУВ, канд. філол. наук

Науковий каталог почаївських кириличних стародруків: проблеми створення електронної бази

У статті розглянуто принципи опису видань та примірників для майбутнього наукового каталогу почаївських кириличних стародруків. Наведено схеми описів та зразок. Особливу увагу приділено проблемі недосконалості існуючих кириличних шрифтів WORD.

Ключові слова: почаївські кириличні стародруки, науковий каталог, опис видання, опис примірника, кириличні шрифти текстового редактора WORD.

Друкарня Почаївського Успенського монастиря від 1734 р., коли з її друкарських верстатів зійшло перше видання «Службник» і до 30-х рр. XIX ст., коли наказом російського царя Миколи I усі уніатські (греко-католицькі) церкви на території Російської імперії було переведено під юрисдикцію Руської православної церкви, була світочем культури, просвіти, духовності. Літургійні, катехістичні, філософські та інші видання друкарні розходилися далеко за межі України. Нині вони зберігаються у бібліотеках Білорусі, Угорщини, Польщі, Чехії та інших країн. Пізніше, у XIX–XX ст., почаївські стародруки поповнили собою фонди провідних бібліотек Росії. Це сталося в результаті пошуку культурних цінностей в Україні різними московськими експедиціями.

У XVIII – першій третині XIX ст. Почаїв був впливовим культурним осередком. Почаївська друкарня видала за цей період близько 300 кириличних книг, і вихід багатьох із них був значною культурною подією. Почаївські видання як об'єкт досліджень привертала і продовжують привертати увагу істориків, книгознавців, філологів. А ось діяльність Почаївської друкарні ще й досі не висвітлена достатньою мірою в наукових працях. Хоча дослідження історії видавничої діяльності монастиря та створення повного наукового опису почаївських видань, які зберігаються, насамперед, у двох великих академічних бібліотеках України та Росії, стало б тією необхідною джерельною базою, котра допомогла б вченим у подальшому не тільки визначити кількісні, жанрові, лінгвістичні характеристики, історико-культурне значення продукції почаївської друкарні, а й установити, за власницькими та іншими записами на книжках, коло читачів цієї літератури, з'ясувати історію розповсюдження та побутування тих чи інших видань.

У відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ спільно з Бібліотекою Російської академії наук уже третій (заклучний) рік реалізується спільний проєкт з дослідження кириличних видань друкарні Почаївського Успенського монастиря XVIII – початку XIX ст., підтриманий Російським гуманітарно-науковим фондом, який передбачає створення наукових описів видань та детальних попримірникових описів. Однак, і після завершення проєкту ця тема для відділу стародруків та рідкісних видань не вичерпується з огляду на значну кількість – понад 1300 примірників 146 видань – почаївських кириличних стародруків.

Унаслідок атрибуції виявляються нові одиниці, а отже цифри, наведені на другу половину 2007 р., є змінними як у бік збільшення, так і зменшення. Наприклад, примірник, який вважався фрагментом почаївського Требника 1760 р., виявився виданим в Уневі 1739 р., натомість неописане у бібліографії видання «Краткое на краткія вопросы и отвіты способом катихізма Богословія о тайнах церковных и ценсурах собраніе...» (Почаїв, [1781]) виявлено у складі видавничих конволютів у семи примірниках. У складі видавничих конволютів виявлено й інші невідомі в бібліографії видання, що поповнили попередній список почаївських кириличних стародруків. Це, зокрема, Акафіст Честному и Животворящему Кресту, Спаса нашего Ісуса Христа [1776] (2 примірники), Акафіст Покрову Пресвятыя Богородицы [не раніше 1786] (2 примірники), Акафіст святому Архістратигу Міхаїлу и Гавріїлу, и прочіим [не раніше 1786] (2 прим.)¹.

¹ Дати, подані у квадратних дужках, установлені за папером і є приблизними, оскільки названі видання не мають вихідних даних.

Хоча одним із вагомих кінцевих результатів проекту є видання наукових каталогів (російська сторона свій каталог уже видала), обидва каталоги матимуть істотні відмінності з низки об'єктивних причин.

По-перше, це різна методика опису². У відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ прийнято методику передачі друківаних текстів та маргінальних записів із максимальним збереженням оригінального написання (наскільки це є технічно можливо). Така методика є виправданою, оскільки служить одночасно кільком науковим цілям: допомагає в атрибуції видання і водночас дає фактичний матеріал для філологічних досліджень, насамперед, з історичних фонетики, граматики, лексикології української, польської і подекуди російської, мов, історії українського і польського правописів та з особливостей церковнослов'янської мови української редакції – на прикладах друківаних текстів та покрайніх записів.

Більшість почаївських стародруків характеризується великою кількістю покрайніх записів – маргіналій, які потребують пильного і кваліфікованого розшифрування³. За змістом маргіналії мож-

на поділити на такі категорії: вкладні, дарчі та власницькі записи, глоси та коментарі до друкованого тексту, записи про важливі або незвичайні факти – історичні події, природні та кліматичні явища, сімейні події, події місцевого значення, записи художніх творів (віршів та прислів'їв) та проби пера. Давні записи на берегах книжок можуть бути об'єктом досліджень багатьох гуманітарних дисциплін. Значний інтерес становлять мовні особливості маргіналій. Ретельне відтворення останніх дасть змогу використовувати їх як джерела для лінгвістичних досліджень після виходу у світ майбутнього каталогу.

По-друге, причиною відмінностей між українським і російським каталогами є неспівмірна кількість видань та їх примірників в обох бібліотеках. Якщо петербурзькі колеги досліджували 152 примірники 83 почаївських кирилических видань XVIII ст., то нам доводиться мати справу з майже 1300 примірниками 146 видань. Відділ стародруків володіє найбільшою у світі колекцією почаївських видань. У ВСПВ зберігаються значні масиви примірників деяких видань, наприклад, 31 примірник Требника 1741 р., 38 примірників Службника 1755 р., 26 примірників Октоїха 1758 р., 29 примірників Тріоді пісної 1767 р., 44 примірники Тріоді цвітної 1768 р., 23 примірники Требника 1771 р., 43 примірники Октоїха 1774 р. Така ситуація склалася внаслідок того, що в багатьох давніх книгозбірнях, звідки ці стародруки надходили до НБУВ, їх також було в достатній кількості, насамперед, у Бібліотеці Київської духовної академії, Древньосховищі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в Кам'янці-Подільському, Волинському єпархіальному древньосховищі в Житомирі, фундаментальних бібліотеках Подільської та Волинської духовних семінарій, Бібліотеці Київської духовної

² Ковальчук, Г. И., Заболотная, Н. В. «Почаевский проект»: деятельность Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского по исследованию почаевских старопечатных книг // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. – К., 2007. – Вып. 5. – С. 341–355; Киселев, Р. Е. Создание каталога кириллических изданий почаевского Успенского монастыря в Национальной библиотеке Украины имени В. И. Вернадского // Книга в России. – М., 2006. – Сб. 1. – С. 71–77.

³ Про маргінальні записи як джерело історичних досліджень див. Франко, І. Записи против книгокрадів у старих книгах та рукописах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1907. – Т. LXXVII. – Кн. III. – С. 173–176; Панькевич, І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // Наук. зб. т-ва «Провіста». – Ужгород, 1929. – Річ. VI. – С. 129–196; 1935. – Річ. XII. – С. 1–36; Панькевич, І. Покрайні записи на закарпатсько-українських церковних книгах з додатком чотирьох монастирських грамот. – Прага, 1947; Панькевич, І. Матеріали для історії південнокарпатських українців // Наук. зб. Музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1970. – Т. 4, – Кн. 2; Апанович, Е. М. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI–XVIII в. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // История книги и издательского дела. – Л., 1977. – С. 22–52; Шамрай, М. Маргіналії в стародруках кирилического шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

[Каталог]. – К., 2005; Шамрай, М. А. Маргиналии в старопечатных книгах кириллического шрифта XV–XVII в. как исторический источник // Федоровские чтения. – М., 2007. – С. 166–173; Заболотна, Н. Пам'ятки південнослов'янського кирилического книгодрукування у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ // Бібліотечний вісник. – 2006. – № 3. – С. 11–20. Покрайнім записам на почаївських стародруках, що досліджуються у процесі роботи над проектом, була присвячена доповідь авторки цієї статті «Маргіналії у почаївських кирилических стародруках (на матеріалах фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)» на конференції «Українці XVI–XVII ст. крізь призму слова» у Львові 2006 р.

семінарії (це встановлено за провенієнціями на самих книжках)⁴.

Значні масиви дають простір для порівняння примірників, унаслідок чого виявляються друкарські варіанти видань, варіанти художнього оформлення, складові – алігати у видавничих конволютах, розрізняються зовні подібні між собою видання з однаковими вихідними даними. Такі знахідки розширюють і доповнюють загальну картину уявлень про почаївські кириличні стародруки, що важливо не тільки для бібліографії, а й для історії видавничої роботи в Почаєві⁵. Крім того, можна робити певні припущення щодо технічної сторони друкування книжок у Почаївській типографії XVI–XVIII ст., якості оригіналів, виготовлення видавничих оправ і т. п.

У ході роботи над каталогом було виявлено низку видань, відомостей про які немає в сучасній бібліографії, зокрема, це Акафіст Честному и Животворящему Кресту, Спаса нашего Иисуса Христа [1776]; Мінея святкова й загальна = Трефологійон... – 1777. – Вид. I.; Краткое на краткія вопросы и отвіты способом катихізма Богословія о тайнах церковных и ценсурах собраніе... [1781]; Чин како подобает піти дванадесять псалмов особь [старообрядницьке видання, не раніше 1784]; Акафіст Покрову Пресвятыя Богородицы [не раніше 1786]; Акафіст святому Архістратигу Міхаїлу и Гавріїлу, и прочіим [не раніше 1786]; [Кроковський Іоасаф]. Акафіст святей великомучениці Варварі [1788].

Натомість Бібліотека Російської академії наук у Санкт-Петербурзі володіє виданнями, яких немає не лише в НБУВ, а й в Україні взагалі. Тим більшу вцінність мають наукові описи цих видань у Почаївському збірнику (Почаевский сборник. – СПб, 2007).

⁴ *Заболотна, Н. В., Кисельов, Р. Є.* Почаївський проект: робота над каталогом // *Бібліотечний вісник.* – 2006. – № 2. – С. 21–23.

⁵ *Кисельов, Р. Є.* Специфічні особливості розкриття фондів стародруків (на прикладі варіантів почаївського Трефологійона 1737 р.) // *Наукові праці НБУВ.* – К., 2002. – Вип. 9. – С. 290–294; *Заболотна, Н.* Видання почаївського Требника 1771 р. у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ // *Наукові праці Національної Бібліотеки України імені В. І. Вернадського.* – К., 2006. – Вип. 16. – С. 331–335; *Заболотна, Н.* Почаївські Трефологійони 1777 р. у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ // *Рукописна і книжкова спадщина України.* – К., 2007. – Вип. 12; *Заболотна, Н.* Почаївський проект у 2006 р.: знахідки у фондах відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ // *Наукові праці НБУВ.* – К., 2007. – Вип. 19.

Отже, остаточним результатом дослідження має стати друкований каталог, після виходу якого міг би з'явитися й його електронний відповідник. Таким чином, почаївські каталоги – НБУВ, робота над яким триває з огляду на значну кількість матеріалу, та БРАН, який уже вийшов друком, – взаємно доповнюватимуть один одного і стануть прикладом ефективності співпраці між бібліотеками в дослідженні кириличних стародруків.

Паралельно зі створенням каталогу проводяться й інші роботи, які супроводжують проект і які є необхідними складовими підготовки наукового каталогу, а саме:

- атрибуція дефектних примірників, фрагментів, окремих аркушів;
- виявлення й атрибуція друкарських доповнень – алігатів у конволютах – згадки про які відсутні у бібліографії;
- переопис примірників de visu, друкування карток на них до читацького та службового каталогів.

Наукові описи почаївських кириличних стародруків вносяться до електронної бази в текстовому редакторі Word. Проте, маючи багато вигод і зручностей, ця електронна версія не позбавлена вад.

Основною і найбільшою вадою є відсутність специфічних кириличних літер у шрифтових наборах «Times New Roman» та «Arial», які вважаються стандартними для більшості друкованих видань. Утім, жоден із наявних комп'ютерних шрифтів Word не має повного набору всіх можливих кириличних літер, а також лігатур і діакритичних знаків, які застосовувалися у виданнях XV – початку XIX ст. Тому доводиться додатково використовувати специфічні літери з інших шрифтів, насамперед, «SlavonicSophia», «CyrillicSerif Roman», «CyrillicOld», «MT OldSlavic».

Така кількість шрифтів створює певні незручності, оскільки при копіюванні тексту з файла у файл, перенесенні в інший комп'ютер, пересиланні електронною поштою та інших подібних операціях, кириличний набір порушується: специфічні старі кириличні літери довільно й автоматично замінюються на різні символи або конвертуються в зовсім інші, не відповідні їм літери шрифту «Times New Roman». виправлення наслідків таких конвертацій вимагає великої пильності й займає багато робочого часу.

Як уже зазначалося, жоден із відомих нам кириличних шрифтів (окрім названих «SlavonicSophia», «CyrillicSerif Roman», «CyrillicOld», «MT OldSlavic» це також «Izhitsa», «Ukrainian?Izhit-

sa), «Litopys New Roman») не має повного набору давніх кириличних літер, який включав би лігатури, літери з надрядковими знаками (діакритиками), йотовані варіанти деяких голосних, надрядкові й підрядкові виносні літери під титлом і без нього. Тому й доводиться комбінувати, паралельно залучаючи літери з різних шрифтових наборів, що часом дає збої під час роботи на комп'ютері. До того ж, більшість літер із цих гарнітур зорозво «вибиваються з ряду» поряд із набором таймсом, оскільки мають відмінну висоту, жирність та інші ознаки. Все це утруднює сприйняття такого друкованого тексту. Найліпше зорозво поєднуються зі шрифтом «Times New Roman» лише «Litopys New Roman» і «SlavonicSophia», але ж і вони не мають усього необхідного набору кириличних літер.

Практика роботи відділу, а також історико-лінгвістичні дослідження засвідчують, що «ідеальний» електронний кириличний шрифт є вкрай необхідним. Тому створення кириличного шрифту з усіма наявними в кирилиці різних країн та епох графемами мало би стати справою програмістів.

Повертаючись до принципів побудови каталогу, потрібно зазначити, що він має складатися з двох частин: власне каталогу стародруків та альбому художнього оформлення.

Структура майбутнього каталогу, який передбачає описи видань та описи їх примірників, що зберігаються в НБУВ, виглядає таким чином:

Опис видання включає в себе:

- уніфіковану назву;
- текст титулу (зі збереженням оригінального правопису);
- формат, формулу сигнатур, аркушеву (сторінкову) формулу;
- характеристики друку (одна чи дві шпальти, використання однієї чи двох фарб, кількість рядків на сторінці, розмір набірної шпальти, наявність колонтитулів, наявність і місце розташування колонцифр, позначення сигнатур, висота 10 рядків шрифту і, у разі необхідності, деякі інші параметри);
- текст початкових рядків на вибраних аркушах (зі збереженням оригінального написання – специфічних кириличних літер за винятком діакритичних знаків);
- склад видання (з зазначенням сторінок / аркушів початку й кінця розділу);
- художнє оформлення (ілюстрації з зазначенням місця їх розташування у книзі, розмірів, наяв-

ності підпису автора; заставки, кінцівки, віньетки, дрібні гравюри з зазначенням місця їх розташування у книзі, крім того, фіксується наявність ініціалів і виливних прикрас);

- бібліографію;
- кількість примірників у НБУВ;
- у разі необхідності – примітки.

Опис примірника включає в себе:

- перелік збірок, де перебувала книжка раніше (якщо можливо їх ідентифікувати), з зазначенням старих шифрів, печаток, наліпок і т. ін.;
- цитацію всіх маргінальних записів зі збереженням оригінального написання згідно з розробленими правилами;
- стислу характеристику оправи (за наявності такої); особлива увага приділяється видавничим оправам;
- у разі необхідності – примітки стосовно перебування примірника в конволюті з іншими, використання аркушів з інших видань для форзаців або оправи, приналежність примірника до варіантів видання, наявність типографської заміни аркушів та ін.

Альбом художнього оформлення повинен мати таку структуру: розділи, що відповідають назвам елементів художнього оформлення (ілюстрації, заставки, кінцівки, в'язь, віньетки, герб, дрібні потекстові гравюри), та список відсилок, який має складатися з:

- номери позиції елемента художнього оформлення;
- видання (зазначається автор, назва, рік видання, сторінки розташування елемента), його номери у каталозі почаївських кириличних стародруків та в каталозі Я. Запасака і Я. Ісаєвича.

Окрім того, в альбомі має бути додаток, де можна розмістити зразки елементів художнього оформлення, не виокремлені у власні розділи через свою часту вживаність і численність, але наведені як приклади друкарської майстерності та характерні ознаки почаївських кириличних видань – ініціали, виливні прикраси та композиції з них, зображення ієрейських жестів. Окремими додатками мають стати зразки шпалерних паперів виробництва друкарні Почаївського Успенського монастиря та зразки оздобних оправ, насамперед шат, виготовлених українськими майстрами переважно у XVIII – на початку XIX ст.

На підтвердження вищезазначеного наводимо приклади опису видання та примірника. Для зразка взято почаївське видання Псалтиря 1792 р.

Псалтир. –1792.

Опис за єдиним – дефектним – примірником.

ЎАЛТИРЬ / Блаженнаго Пророка / Царя Дѣда. / Съ Пѣснми, и Припѣвы, и Стѣхи избран-/ными на Праздники Г^ѣпдскіа, и Б^ѣгородичныа, / и Стѣхъ Б^ѣжіихъ: / съ Пасхалією. / Тупомъ издадеса въ Стой и Ч^ѣдотворной / Лаврѣ Почаевской, / Тщаніємъ Инокѡвъ, Чина С^ѣтаго Васіліа Великаго. / Рокѡ, ѡ Рождества Хр^ѣтова / „а^ѣѣчв.

4°. [1]⁴... А⁴ – А⁴ Ѡ⁴ ѣ⁴ – V⁴ АА⁴ – П⁴... = [1] – [4]..., 1 – 112, 109 – 191 (або 192), 192 – 202... арк.

Помилки у фоліації: 153 зам. 154, 160 зам. 161, 170 зам. 178, 85 зам. 185.

Друк однією шпальтою, двоколірний (цинобра – лише у Пасхалії). Рядків 19, 26, 27, 31. Розмір набірної шпальти – 165 x 133 мм. Колонтитули. Колонцифри у правому верхньому кутку аркушів, арк. 1 II рах. колонцифри не має. Кустоди. Подвійні посторінкові лінійні рамки. Маргіналії в рамці і за рамкою. Позначення сигнатур на перших двох аркушах зшитка. Шрифти: 10 рядків – 86, 61, 57, 50 мм.

Початкові рядки:

Арк. 15 II рах.: іакѡ восхотѣ ма.

Арк. 30 II рах.: разѣма: броздами и оуздою челюсти ихъ во-

Арк. 75 II рах.: аравійска: и помолатса ѡ немъ вынѡ, весь день

Арк. 115 III рах.: и ѡ нѡждѣ ихъ избави а:

Арк. 130 III рах.: запѡвѣди твоа.

Арк. 175 III рах.: М^ѣЦА НОЕВРІА ВЪ ѣ ДЕНЬ,

Склад видання: 1) титул – [1] I рах.; 2) епіграфи – [1] зв. I рах.; 3) Оуказъ ѡ юалтирѣ – [2] – [[4] зв. I рах.; 4) кафізми з першої по двадцяту – 1 II рах. – 159 III рах.; 5) пісні з першої по дев'яту – 159 зв. – 167 III рах.; 6) тропарі – 167 зв. – 168 III рах.; 7) Величаніа праздникѡмъ... – юалми избранныа – 168 – 185 III рах.; 8) юалми общіи – 185 – 186 зв. II рах.; 9) Припѣви болгарскіи – 186 зв. – 188 зв.; 10) Пасхалія – 189 – 197 зв. III рах.; 11) Паракліс до Пресвятої Богородиці – 198 – 202 зв. III рах....]

Художнє оформлення. Кінцівка: 188 зв. III рах. **Виливні прикраси:** композиції на місці заставок і кінцівок, смужки в тексті, оздоблення колонтитулів.

ЗІ – № 3635, ПБЗ – № 1181.

ВСРВ – 1 прим.

Кир.2473п

Збірки: 1) Волинське єпархіальне древньосховище, шифри – 17^а (запис червоним олівцем на верхньому палітурному аркуші, закреслений), II,500 (там само); 2) Волинське Церковно-археологічне товариство – характерна оправа, наліпка з червоної тканини із золотими літерами В.Ц-А.О.